Мирослав Трофимук, Олександра Трофимук

ДІАЛОГ СТЕФАНА ЯВОРСЬКОГО ТА ПИЛИПА ОРЛИКА – ДВОХ ВИДАТНИХ МИТЦІВ ЕПОХИ БАРОКО

Стефана Яворського вважають очільником літературного київського гуртка епохи Івана Мазепи. Одним із найталановитіших учнів Стефана був Пилип Орлик. Парадокси української історії спричинилися до того, що Стефан Яворський помер на чужині – у Москві, а Орлик – на турецькій території як гетьман-еміґрант.

Яворський Семен (Симеон) Іванович, чернече ім'я Стефан – учений, організатор вищої освіти в Росії, поет, митрополит Рязанський і Муромський. Народився в небагатій міщанській сім'ї Івана та Євфимії Яворських 1658 р. Сім'я жила у містечку Явора Перемишльського повіту Руського воєводства. Помер 24 листопада 1722 р. у Москві.

Початкову освіту здобув у братській школі у своєму містечку, у Києво-Могилянській академії, пізніше у єзуїтських колегіях Львова, Любліна, Познані. У зарубіжних закладах він дістав звання магістра філософії та вільних мистецтв. Повернувшись у Київ 1689 р., прийняв чернечий постриг. Викладав поетику, риторику, філософію й богослов'я. З 1694 р. – префект Києво-Могилянської академії.

Багато віршував. Ще будучи студентом, склав віршований панегірик ректору Варлаамові Ясинському *Heracles post Atlantem*. 1689 р. видав у Києві панегірик на честь гетьмана Івана Мазепи *Echo głosu wołającego na puszczy*

od serdeczney reflexyi poshodzące, a przy solennym powinszowaniu doroczney festu patrońskiego rewolucyey, Jana swiętego Krzciciela, jasniewielmożnemu jego mości p[anu] Janowi Mazepie, hetmanowi woysk ich carskiego prześwietnego maiestatu Zaporozkich, brzmiące głosną życzliwego affectu resonancją nayniższego sługi Symeona Jaworskiego Artium Liberalium et Philosophiae Magistri Contummari Theologi. Roku, którego dolina Światowa Echo wydała Przedwiecznego Słowa. Оспівав у цьому творі герб гетьмана та його успішну боротьбу з турками та татарами.

Подібну тему 1695 р., одразу після закінчення навчання у Києво-Могилянській академії, опрацював у своїй збірці його учень Пилип Орлик.

Стефан Яворський віршував латинською, польською, українською мовами. Був пошанованим у Києво-Могилянській академії титулом artium liberalium et philosophiae magister, consummatus theologus (магістр вільних мистецтв та філософії, досконалий теолог) та званням „poeta laureatus" (лавроносний поет).

Сьогодні відомо 250 його проповідей. Перша – панегірик *Виноград Христов*..., – опублікована в Чернігові 1698 р., була присвячена Іванові Мазепі з нагоди одруження його племінника Івана Обидовського. На честь цієї ж події його учень – Пилип Орлик – того ж 1698 року публікує у друкарні Києво- Печерської лаври збірку *Hippomenes sarmacki*... – унікальний твір українського бароко.

Пізніше між Стефаном Яворським й Іваном Мазепою виникнуть тісні стосунки на ґрунті спільних громадських та культурних інтересів й особиста приязнь. Але він же, як найвищий духівник Росії, проголосив у Московському Успенському соборі *Слово перед прокляттям Мазепи*.

1 квітня 1700 р. Яворського за велінням Петра I зведено у сан єпископа і висвячено на митрополита Рязанського і Муромського, а 16 грудня 1701 р. призначено доглядачем (місцеблюстителем) патріаршого престолу. На той час це

була найвища духовна посада в Росії. Стефан Яворський підтримав реформи Петра І щодо перебудови державного устрою, економіки, науки, освіти, проте з його боку це була, очевидно, вимушена акція.

Думка повернутися в Україну не залишала Яворського до кінця життя. Помер у Москві. Похований у церкві Стрітення Господнього Донського монастиря, що в Переяславі-Рязанському.

Переважна більшість збережених творів літературної спадщини Стефана Яворського польськомовна. У його панегіричних творах наявні лише латиномовні підписи і вставки. Серед них є два дистихи, у яких автор зашифрував своє ім'я. У панегірику Варлааму Ясинському читаємо:

„Si cupit autoris lector cognomina nosse,
Principium Platanus, clausula fustis erit."
"Прагнеш, читачу, імення справжнє ти автора знати –
Явір його починa, а на закінчення – кий"[1].

Латинсько-слов'янський словник Івана Максимовича (1714) подає значення слова *platanus* – явір. Інтерес у цьому дистиху викликає слово *fustis*. У перекладі на українську мову це кий – палиця, яку використовували для покарання вільної людини; натомість для покарання невільників застосовували батога (flagellum).

Наступний дистих звучить так:

„Iam tibi, mi lector, supra mea nomina dixi,
Nam platanum baculo iunge, sciesque virum."
"Вже я тобі, мій читачу, про імення свої повідав:
Явір із києм зістав – знатимеш мужа ім'я".

На цей раз Яворський вживає слово *baculum*. Воно має значення: кий, берло, жезл, пастирський посох (ознака

[1] Подаємо у власному перекладі.

влади єпископа), у середньовіччі – палиця як ознака влади або ж інвеститури.

У панегірику Іванові Мазепі (1689) емблематичний латиномовний дистих описує вексилографічні елементи герба гетьмана: зірку, сонце і місяць.Зірку з герба Івана Мазепи Стефан інтерпретує як вранішню зорю:

„Quantos honos! Sol ipse Tuis Dux magne Planetis
Alterius Decus est alteriusque sequax."
"Почесть яка! Навіть сонце твої планети гербові, гетьмане
Здобить сяйвом одну, а за іншою йде".

Інша епіграма обігрує дуже популярну тему антитурецької боротьби:

„Septicipem quondam edomuit manus Herculis Hydram,
Rossiacum Alcidem Turcica monstra pavent".
"Гідру Семиголову колись впокорила рука Геркулеса;
Альцід російський іде, монстре турецький, страшись".

Цей емблематичний вірш пояснює рисунок із зображенням перехресних палиць (зброя Геракла) та прапора із символами герба Мазепи – півмісяцем і зорею, сяйво якої ллється на розпростертого дракона. Лексика цього коротенького двовірша неоднозначна: палиця Геркулеса – прообраз гетьманської булави; ім'я Альцід (родове ім'я Геракла, адже він внук Алкея) простежуватиметься у титулі і змісті панегіричної поеми Пилипа Орлика, яка теж присвячена Іванові Мазепі (1695).

Такі мотиви латиномовних віршів Стефана Яворського в час його перебування в Україні. Пізніше, закинутий долею далеко від батьківщини, Стефан Яворський жив у „внутрішньому світі" – у світі ідей і образів, який матеріально втілювався у вимірах його бібліотеки і його творів. Саме про це йде мова в одному з віршів – *Ante mortem suam super libros bibliothecae suae*.

Поет зачинає свій твір суто ренесансною темою – звертанням до книг, використовуючи нагромадження риторичних звертань, акцентованих п'ятикратним анафоричним повтором займенників „vos" (ви) та „vobiscum" (з вами):

„Vos mihi dulcedo, vos mel, vos nectar eratis,
Vobiscum, libri, vivere dulce fuit.
Vos mihi divitiae, vos gloria magna fuistis,
Vos paradysus, amor deliciaeque meae,
Vos illustratis, vos nomina clara dedistis,
Per vos magnatum conciliatus amor."

"Ви-бо єдині були мені нектаром, медом поживним;
З вами на світі, книжки, солодко жити було.
Ви мені скарб найдорожчий, ви слава моя щонайбільша.
Ви повсякчасна любов і раювання моє!
Ви просвітили мене, превелебні дали мені титла,
Шану вельможних людей подарували мені"[2].

У наступних рядках звучить передчуття втрати спокійного плину життя і вислів жалю за безхмарними днями спілкування із книгами. Проте далі оповідь переходить у цілком інший вимір: поет розмірковує про „книгу вічності" – мисленим зором окидає своє життя, передчуваючи грядущу кончину „Aeternus liber ante oculos proponitur alter,/ Quem mihi venturus, vult aperire deus" ("Вічності книгу відмінну перед моїми очима –/ Скоро до Нього прийду – має відкрити Господь!").

Стефан Яворський вкомпоновує у твір своє молитовне звернення до Бога: „Te precor, indignus verrnis, inane, nihil:/ Respice et in libro vitae mea nomina pinge/ Sanguine Christi, qui vita ealusque mea est" ("Черв нерозумний, ніщо – Боже! Тебе я молю./ Зглянься і в книгу життя запиши моє

[2] *Митрополита рязанського та муромського слізне з книгами прощання* / пер. Миколи Зерова [в:] Зеров М. К. Твори : в 2 т., Т. 1 : *Поезії. Перекладі* / М. К. Зеров, Київ 1990, с. 386, 387.

марне наймення/ Кров'ю святою Христа (в нім-бо спасіння моє)".

Твір завершує афористичний висновок у стилі античних крилатих виразів: „Земле – гостино моя, мати моя, – прощавай!/ Наша душа – небесам, кості належать тобі".

Пишучи свій твір, Стефан застосовує риторичні приписи укладення поетичного тексту, використовуючи ампліфікації, ґрадації, інші риторичні оздоби поетичного тексту. Звертаючись до книг, він стверджує: „Vos mihi dulcedo, vos mel, vos nectar eratis", – бачимо тут тричленну градацію, коли автор нарощує поняття „солодкого" як приємності: насолода – мед – нектар (їжа богів). Простежуємо й складніші конструкції:

„O deus, o pater, o summae charitatis abyssus,
O pietatis fons, o bonitatis apex,
O maris et terrae et summi moderator Olympi..."

"Боже мій, отче мій! – Ти – невичерпної ласки безодня,
Віри святе джерело, благості вищий вінець!
Ти єси моря й землі і найвищого неба владика..."

Тут наявне нагромадження риторичних звертань: ампліфікація епітетів Бога, акцентована потрійною анафорою вигуку „о", ще й повтором цього вигуку в середині перших двох віршів. Третій рядок має тричленну структуру й теж становить ґрадацію: владика моря – [владика] землі – найвищий владика Олімпу (у перекладі, як бачимо, не відтворено ренесансного топосу). Крім того, перекладач дещо нівелював антитезу латинської фрази „summae charitatis abyssus" – *найвищої* ласки *незмірність, безодня, глибочина*, яка творить суто бароковий концепт (інші значення слова *abyssus* – прірва, провалля, врешті – пекло). Так Стефан Яворський трьома словами вимальовує вертикаль людського буття: найвища ласка – вічні муки.

Чи Стефан Яворський у такий спосіб на старості літ каявся стосовно свого гріха виголошення анатеми однодумцеві і другові Іванові Мазепі? Питання риторичне.

Пилип Орлик[3] – видатна особистість української історії. Гетьман-вигнанець і поет. Найбільше відомостей про Пилипа Орлика почерпуємо з його *Подорожнього щоденника – Діярія*, та з листів. Рід Орликів належав до старої шляхетської еліти Європи[4]. Рід „графів із Лазиськ Орликів“ мав герб „Новина“[5].

Пилип Орлик почав навчання у Києво-Могилянській академії. Академія сформувала Орлика як доброго знавця риторичних канонів і тонкого стиліста. Пилип був вихований на ідеалах лицарської самопожертви, саме в академії Орлик привчився бачити історію України очима козацької старшини.

Чужий в українських колах Гетьманщини юнак-сирота мусив власною працею, вмінням і природженим дипломатичним хистом робити кар'єру. Не останню роль відіграв шлюб із Ганною Герциківною, донькою полтавського полковника Григорія Герцика, який відбувся 23 листопада 1698 р.

Отож, почавши з посади молодшого писаря гетьманської канцелярії, 1702 р.[6] тридцятирічний Пилип Орлик стає генеральним писарем – канцлером Української гетьманської держави і найближчим співробітником гетьмана Івана Мазепи. Ця посада була надзвичайно важливою;

---

[3] Матеріал про латиномовну творчу спадщину Пилипа Орлика див.: Олександра Трофимук, *Пилип Орлик. Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибр. Твори*. /Упор. М.Трофимук, В.Шевчук, Київ 2006, с. 621 – 703; *Пилип Орлик: гетьман в еміграції, бароковий поет, автор першої Конституції,* Львів 2000, 48 с.

[4] Б.Крупницький, *Пилип Орлик (1672 – 1742). Огляд його політичної діяльності* [в:] *Праці українського наукового інституту у Варшаві*, [Варшава] 1937, т. 42, с. 5.

[5] О.П. Трофимук, *Творчість Пилипа Орлика доеміграційного періоду (1672 – 1714)*. Автореф. дис. … канд. філол. Наук, Київ 1996, с. 13 – 30.

[6] Джерела подають й іншу дату – 1706 р. Див.: *Києво-Могилянська академія в іменах, XVII – XVIII ст.: Енцикл. Вид.*/Упоряд. З.І.Хижняк; За ред. В.С.Брюховецького, Вид. Дім „КМ Академія”, Київ 2001, с. 407.

довірити ведення усіх справ своєї канцелярії гетьман міг лише людині блискучої освіти й природного хисту, але насамперед бездоганної репутації.

> «Врешті, про характер стосунків поміж гетьманом та генеральним писарем свідчить згода Мазепи стати хрещеним батьком первістка Орликів – Григора, який народився 1702 р.; це рішення Мазепи можна назвати свідченням найвищої міри прихильності гетьмана до свого підлеглого – співробітника, але й однодумця»[7].

Стосунки поміж Орликом та Іваном Мазепою, поміж Орликом і рештою генеральної старшини яскраво змальовані у надзвичайно цікавому документі – листі Пилипа Орлика до Стефана Яворського, датованому 12 липня 1721 р. (написаний у період поневіряння по Європі після виїзду із Швеції)[8]. Саме Пилипа Орлика вибрали гетьманом 5 квітня 1710 р. у Бендерах замість покійного Івана Мазепи. Помер Пилип Орлик у Яссах 25 червня 1742 р.

Багатомовна літературна спадщина Пилипа Орлика складається із творів різних жанрів. Це і панегіричні поетичні збірки, і епістолярна спадщина, і політичні маніфести.

Alcides rossiyski... – панегірик на честь Івана Мазепи[9]. Повна назва твору звучить так: *Alcides Rossiyski triumfal-*

---

[7] О.П. Трофимук, *Творчість Пилипа Орлика доеміграційного періоду (1672 – 1714),* Автореф. дис. … канд. філол. Наук, Київ 1996, с. 22 – 23.

[8] Текст листа опубліковано: *Лист до Стефана Яворського* /Переклав із книжної української В.Шевчук [в:] Пилип Орлик, *Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибр. твори /Упоряд. М.Трофимук, В.Шевчук*, Київ 2006, с. 153 – 195. Першопублікація: журнал «Основа», 1862, № 10, с. 1–29.

[9] Вперше за 300 років факсиміле оригіналів наявних збірок Орлика, переклад текстів на сучасну українську мову здійснено у книзі: Пилип Орлик, *Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибр. твори /Упоряд. М.Трофимук, В.Шевчук,* Київ 2006, 735 с.; тут же перше літературознавче дослідження про творчість Пилипа Орлика доеміграційного періоду (скорочено): Олександри Трофимук, *Про творчість Пилипа Орлика. Післямова*, с. 621–703.

nym lawrem ukoronowany iaśnie wielmożny iegomość pan Ian Mazepa hetman Woysk ich carskiego przeswietnego maiestatu Zaporozskich który hetmańską buławą w Krymskiey Lernie lunatyczną hydrę skruszywszy bissurmańskie kaszcele Kaźikiermen, Tawań, Asłamhorod, &c: sub jugum rossiyskich monarchów vindice Marte nakłoniwszy dumney machmetanskiey impreźie, na krzyżowym swym kolossie terminalne zapisał lemma: NON PLVS VLTRA. Od nayniższego zaś sługi Filipa Orlika extra limites Rossiacos, przez posztę loquacis famae zasłyszany y publicznemu swiatu rudi calamo acclamowany roku, w ktorym niebieski Alcides w stygowey Lernie krzyżem kark skruszył Hydrże wielogłowey. 1695 w Wilnie.

Збірку *Alcides rossiyski*… можна кваліфікувати як епінікіон – літературний твір, який уславлює факт військової перемоги. Про це свідчить уже сама назва – *Російський/руський Альцід, укоронований тріумфальним лавром*... Альцід – це родове ім'я Геракла, бо він внук тірінфського царя Алкея. Геракл – один із найпопулярніших грецьких героїв, відомий своїми подвигами; він був сином Зевса, верховного божества старогрецького пантеону.

Топіка збірки не була винаходом самого Пилипа Орлика: у панегірику *Echo głosu wołającego na puszy*... Стефана Яворського, опублікованому 1689 р., який теж присвячувався Іванові Мазепі, використано той самий асоціативний ряд: Геракл зображався як сильний чоловік з довбнею – виразна алюзія на гетьманську посаду.

Книга написана переважно польською мовою з латинськими фразами. Один із найцікавіших творів цієї збірки виписаний як фігурний вірш у формі герба Івана Мазепи. Саме на цю частину панегіричної збірки *Alcides Rossiysky*... і припадає кульмінація оповіді: „Апогеєм твору й усього панегірика загалом є зразок фігурної поезії, що поміщений на п'ятдесятій сторінці панегірика *Alcides Rossyiski*…"[10].

[10] Ibidem, c. 635.

Текст написаний у формі геральдичого символу з герба Івана Мазепи Kurcz – роздвоєний зверху хрест. Пилип Орлик обігрує вексилографічну символіку як «хрест на постаменті з буквою V (Вікторія) над ним». Оце і є кульмінація збірки, у якій Пилип Орлик інтерпретує мотиви безсмертя слави, прославляє Дім Мазеп, підкреслюючи, що знак хреста, який поєднаний зі знаком перемоги, повністю визначає суть панування Івана Мазепи в Україні як її оборонця й месника за кривди християн. Графічно-візуальне враження доповнюється анаграмою (букви вірша виділені потовщеним шрифтом) „Іван Мазепа Гетьман військ їх царської пресвітлої мосці запорозьких".

Пилип Орлик міг завершити збірку *Alcides Rossiysky...* творами *Трофей*, *Піраміда слави* й *Тріумфальною аркою*. Проте фігурний вірш, про який щойно ішла мова, цілком логічно доповнюється змістом вірша *Золоті пута Альціда* й прозової післямови.

До кінця своєї панегіричної збірки Пилип Орлик кардинально зміщує акценти, протиставляючи ратним подвигам християнські цінності. У короткій прозовій післямові, написаній латинською мовою, Пилип Орлик стверджує:

> „Deplorent alii sanguine ferrea saecula, nobis licet si libet aureum in Te Dux illustrissime gratulari, simul & mirari. Alcidem Te veneramur, non solum Musurmanica portenta Ducali Claua[m] domantem, sed & aureis munificentiae catenis humana pectora ligantem, simul & profligante" – "Хтось оплакує кров'ю Залізні віки, а нам личить і хочеться Золотий привітати, та ще й пошанувати у тобі, ясновельможний гетьмане. Вшановуємо тебе, Альціда, не тільки того, що приборкав мусульманських страховищ гетьманською булавою, але й того, що путами доброчинності принаджує людські душі й згромаджує".

Перелічивши випадки доброчинності Івана Мазепи, його ктиторської діяльності, Орлик наголошує:

„I ergo Dux Victoriosissime & Musurmanicum Goliam sacris profliga lapidibus, qui hostibus in fatales Charybdes, Tibi vero in triumphales assurgent Pyramides. Profliga Crimensem Hydram ferro nostros vero animos aureis catenis collige & colliga. Eat sub Victrices Tuas calces Ottomanica luna, dum nostri lunati poplites in Arcus flectuntur triumphales, animi in trophaea, corda in vivos eriguntur Obeliscos, in quibus Barbarorum ferociae, terminale Tuum ALCIDES ROSSIACE Musurmanico cruore incide lemma: NON PLUS ULTRA" – "Отож, іди звитяжний Гетьмане і побий Мусульманського Ґоліата святими каменями, які ворогам постають фатальними Харибдами, а тобі – тріумфальними пірамідами. Побий Кримську Гідру зброєю, а наші душі згромадь і згуртуй золотими путами. Нехай Оттоманський місяць упаде під твої переможні підошви, коли наші схилені коліна згинаються у тріумфальну арку, душі постають трофеями, а серця – живими обелісками, на яких проти варварської дикості закарбуй мусульманською кров'ю, Руський Альціде, твою остаточну заповідь: „Ані кроку далі".

Твір збудовано всуціль на використанні античних реалій. Замисел панегірика підкорено єдиному задумові, кульмінаційним моментом якого є "сценарій" тріумфу, яким, на думку автора, співвітчизники повинні вшанувати Івана Мазепу на шляху його повернення із переможної військової кампанії у степи України, де він переміг турецько-татарські війська, усунувши в такий спосіб потенційну загрозу для українського населення.

Попри подібність мистецьких прийомів і засобів творчого вираження доля обох авторів склалася по-різному. Стефан Яворський виголосив анатему гетьманові Іванові Мазепі й був зачисленим до канону російської культури[11].

[11] С. І. Маслов видав книгу "*Библиотека Стефана Яворского*", де наведено оригінал, усі відомі російські переклади елегії Яворського "Ite, meis manibus gestati saepe libelli…", перелічено списки та передруки, до яких увійшла ця елегія, охарактеризовано оцінки цього твору російською літературною критикою XVIII–XIX ст.: С. И. Маслов, *Библиотека Стефана*

Пилип Орлик – продовжувач політики Івана Мазепи – на довгі століття був викресленим із української історії і культури.

Яворского / С. И. Маслов [в:] *Чтения в историческом обществе Нестора-летописца.* 1914, Кн. 24, Вып. 1, Отд. 2, с. 99–162; Отд. 3, с. 17–102.; Д. Л. Либуркин, *Русская новолатинская поэзия: материалы к истории. XVII–первая половина XVIII века* / Д. Л. Либуркин, Москва 2000, 278 с.